

УДК 821.161.2

Юрій МИНЕНКО,
кандидат філологічних наук, старший викладач
(Національний університет «Острозька академія»)

МЕЛЕТІЙ СМОТРИЦЬКИЙ В ОСТРОЗЬКОМУ КУЛЬТУРНОМУ ОСЕРЕДКУ

У статті розглядається творчість Мелетія Смотрицького як одного з членів Острозького культурного осередку, зокрема вірш-присвята князю Острозькому з першого полемічного трактату Смотрицького «Антиграфи».

Ключові слова: рід Острозьких, Острозьке літературне коло, полемічний твір, герб.

Відомий український письменник Мелетій Смотрицький, попри наявність монографічних досліджень (Я. Суша, П. Яременко, П. Кралюк, Н. Яковенко та ін.), продовжує залишатися у бароковій літературній спадщині однією із найзагадковіших постатей, викликаючи неослабний інтерес.

Так, достеменно невідомо, де і коли народився Мелетій (світське ім'я Максим). Відомо, що його батько Герасим працював кам'янець-подільським городським писарем. Він був надзвичайно освіченою людиною свого часу, походячи з дрібної шляхти. Родовий маєток Смотрицьких – містечко Смотрич у східному Поділлі, розташоване на березі однойменної річки (нині смт. Смотрич Дунаєвецького р-ну Хмельницької області). За іншими даними, Смотрицьким належали села Баклаївка та Борисівка [4, с. 413]. Освіту Герасим здобував вдома, не знавши «училища». Працюючи писарем, він мав справу з латиномовними і польськомовними документами, володів також грецькою та церковнослов'янською мовами. Не виключено, що знав чи опанував згодом і чеську мову, якою тоді видавалося чимало біблійних книг.

На запрошення князя Василя-Костянтина Острозького Герасим Смотрицький переїжджає до Острога. Відбулося це 1576 року, коли князь отримав від короля Стефана Баторія привілей на Острог та організацію в ньому культурного осередку. «Цей факт підтверджується згадкою в літературі про надрукований у Львові «Апостол» 1576 р., де наприкінці книги був вписаний “Королівський привілей за підписом князя В.-К. Острозького та справою підскарбія Герасима Даниловича» [4, с. 413]. Тож цей факт можемо сприймати як достовірний.

Герасим мав двох синів: старшого Стефана (згодом секретар князя Василя-Костянтина Острозького) та молодшого Максима. Якщо місцем народження Стефана, виходячи з хронологічних дат, можна досить достеменно вважати Смотрич, то щодо Максима думки розходяться. У різний час називалися різні дати. Ймовірно, між братами була значна різниця у віці – принаймні близько 5-ти років.

Не маємо точних відомостей щодо терміну навчання в Острозькій академії в той час, проте створюючи її, князь Острозький орієнтувався, швидше за все, на єзуїтські колегії, де навчання тривало близько чотирьох років [2, с. 36]. По смерті батька Герасима восени 1594 р. Стефан уже працював при дворі князя, закінчивши Острозьку академію, тоді як Максим лише почав навчатися й, не досягши 20-річного віку, виїхав навчатися до Віленської єзуїтської академії [2, с. 36]. Тож дату народження Максима слід відносити не раніше, ніж до 1576, а точніше 1577 року, тоді й місцем народження треба вважати відповідно Острог. Саме кінцем 1570-х років датує народження Максима Смотрицького і М. Грушевський у своїй «Історії української літератури» [1].

П. Кралюк, детально проаналізувавши різні культурні впливи, що залишили слід у формуванні майбутнього письменника, відводить головну роль у рішенні виїхати з Острога бажанню здобути нові знання, розширити світогляд, покинувши провінційний Острог на користь європейської освіти. Цей факт професор, спираючись на дані Є. Прокошиної, датує 1594 роком – саме тоді М. Смотрицькому було 17-19 років, що було найбільш підходящим віком для навчання. «Очевидно, після смерті Г. Смотрицького його становище при дворі князів Острозьких перебрав старший син, Стефан Герасимович. Він був секретарем В.-К. Острозького, потім священиком однієї з острозьких церков. В Острозі для М. Смотрицького не було якихось перспектив, і він вирішив робити кар'єру в іншому місці» [2, с. 36], – резюмує П. Кралюк. Швидше за все, з Віленської академії М. Смотрицького після кількарічного навчання було відраховано як схизматика – не вдалося вихователям-єзуїтам переконати здібного юнака змінити віру.

Дещо інакше трактує причини від'їзду М. Смотрицького з Острога Н. Яковенко: «Після смерті Смотрицького-старшого (1594) князь Костянтин Острозький відправив здібного сироту для продовження освіти до Віленської єзуїтської академії. Після кількарічних студій Максим обійняв посаду домашнього вчителя й наставника білоруського княжича Богдана Соломерецького, а 1600 р., супроводжуючи вихованця, виїхав разом з ним в освітню мандрівку за кордон» [10]. Таке пояснення від'їзду М. Смотрицького з Острога видається правдоподібнішим, хоча не виключений вплив обох факторів – як бажання самого князя, так і жаги до знань майбутнього письменника.

Виїхавши в ролі наставника молодого князя Соломирецького за кордон, Смотрицький слухає лекції у Вроцлавському, Лейпцигському, Вітенберзькому та Нюрнберзькому університетах. Повернувшись, оселяється у маєтку князів Соломерецьких Боркулабові під Мінськом, а з 1608-го року – у Вільно, де стає учасником завзятої релігійної боротьби – між уже на той час настоятелем Української греко-католицької церкви Іпатієм Потієм та старим православним братством. Смотрицький виступає як літературний заступник братства. Улітку 1608 р. у Вільно в друкарні віленського братства виходить першій твір Мелетія Смотрицького –

полемічний трактат «Антиграфи», написаний польською мовою. Книга побудована у формі відповіді на твори Іпатія Потія «Терезія» та «Гармонія», що вийшли як анонімні.

У творі автор формулює догматичне обґрунтування православної обрядовості, підкреслює законний статус православної церкви, наводячи численні законодавчі підтвердження її прав. М. Грушевський так охарактеризував цей трактат: «Се солідний твір, написаний діловито, здержливо і предметово, з чималою богословською ерудицією, але, з одного боку, малоцікавий він по творі Фіلالета, за котрим часто слідкує і до нього відкликається, закидаючи Потієві, що він у своїм «Антиризисі» не спромігся на скільки-небудь солідну відправу. З другого боку – зміст «Антиграфів» був покритий слідом «Треносом» самого Смотрицького: ті богословські трактати, з котрих складається твір «Антиграфи», увійшли до «Треноса», з докладнішим обґрунтуванням» [1]. Твір «Антиграфи» вийшов як анонім за підписом «одного братчика віленського» і лише згодом в «Апології» (1628) Мелетій Смотрицький зізнається у своєму авторстві цього трактату.

Для історії літератури художню цінність становить вірш-присвята книги роду Острозьких. Як відомо, 1608 р. помер князь Василь-Костянтин Острозький, тому вірш на герб роду Острозьких є не випадковим, хоч вони й не мали жодного стосунку до видання «Антиграфів»: «...складаючи найвищі похвали небіжчикові, автор і братство, очевидно, стараються, можливо, прихилити його сина, щоб він, незважаючи на свій перехід на латинство, заховав дещо з прихильності батька для православ'я» [1]. З іншого боку, таку присвяту можна сприймати як вияв органічного зв'язку М. Смотрицького з родом Острозьких та Острозьким культурним осередком, який значною мірою і сформував його світогляд. Недаремно М. Грушевський звертає увагу на схожість першого полемічного твору Смотрицького та творів старших діячів Острозького культурного осередку, вбачаючи спільні теми й проблеми [1]. У вірші на герб князів Острозьких, єдиному у відомій на сьогодні творчій спадщині Мелетія Смотрицького, справді, можна помітити типологічну схожість з поезією його батька Герасима Смотрицького та з обігруванням елементів герба Острозьких Дем'яном Наливайком.

На початку вірша автор звертається до символу зірки, зображеної у лівій нижній частині гербового знака роду, порівнюючи її зі світлом променів Феба (Аполлона) – покровителя мистецтв:

*Co to za gwiazdę widzę, która swej jasności
Promieniami Phoebusowej równa się światłości.*

У схожому ключі обігрував символіку зірки на гербі Острозьких Герасим Смотрицький, наголошуючи на ясності зірки: «Возсіяла звізда ясно от востока» [7, с. 252], тож сміливо можна говорити, що Мелетій Смотрицький йшов уже протореною острозькими книжниками стежкою у трактуванні гербового знака Острозьких.

Вже в наступному рядку автор звертається до вдячних муз, чому така ясна зірка уособлює славу презацних князів Острозьких, що народжується з великих вчинків і, як тінь за тілом, невідступно супроводжує власників герба. Доброю славою здавна відомий рід Острозьких, і навіть після смерті жодному з них вона не дає умерти, що є відгуком на смерть князя:

*Powiedźcie, wdzięczne Muzy? Gwiazda tak świecąca
Iest Ostroskich przezacnych xiążąt głośno brzmiąca
Sława, która z chwalebnych postępów się rodzi,
Y iako cień za ciałem, tak za cnotą chodzi
Ta zdawna miejsce sobie w ich domu obrąta,
Y po śmierci żadnemu z nich umrzeć nie dała [6, c. 154].*

Поява і популярність символіки музи у вірші пов'язана з античними уявленнями про те, що вони поставлені на службу не лише творчості, а й усім вищим формам духовного життя; з музами живуть і йдуть по життю. Символ музи пояснює і прихильність українського бароко до ще однієї міфічної постаті. «Музи, на відміну від богів-олімпійців, не мали яскраво вираженої особистості. Про них мало відомо. Вони втілюють суто духовний принцип, який піддається відмежуванню від греко-римського пантеону. Єдиною постаттю гомерівського світу богів, що має до них безпосередній стосунок, є Аполлон» [3, с. 256]. Музи у грецькій міфології – це богині поезії, мистецтва, наук (дев'ять сестер). В українському бароко музи відігравали роль швидше не божественну, а були авторитетним свідком чеснот носія герба. Але їх обов'язково супроводжував їхній незмінний супутник – Аполлон (Феб), згаданий на початку твору:

Аполлон, або Феб (часто «Фебус» в українському бароко), – олімпійський бог, брат-близнюк Артеміди. Йому приписувалося багато функцій: покровитель пастухів, мореплавців, мандрівників, співаків і музик, цілитель, воїн, віщун, бог сонячного світла, мудрості. Культ Аполлона був дуже поширеним у Стародавній Греції, існували численні храми Аполлона з оракулами. Аполлон – цвіт та оздоба всіх наук та вмінь. У наведеному уривку він постає, очевидно, насамперед богом сонячного світла, оскільки слава князів Острозьких дорівнює, як зазначалося, світлу променів Аполлона.

Невмируща пам'ять роду Острозьких, що засвідчують клейноди роду. Лицар на коні з мечем, як і в згаданому вірші Герасима Смотрицького, символізує мужність роду, інший лицар зі списом перемагає суворого дракона на гербі Острозьких:

*Świadkiem męstwa iest Rycerz z mieczem w boiu mężny,
Nadto srogięgo smoka zwycięzca potężny.*

Цікаве в цьому уривку поєднання мужності й боротьби лицарів зі стійкістю у вірі та побожністю роду. Прикметно, що на час написання вже

жоден із синів князя не належав до православної віри, тож порівняння її похвали звернені швидше в минуле або ж є побажаннями на майбутнє з метою присоромити нащадків.

*Świętey zasię a dziwney oney pobożności,
Y wiary dotrymaney w przystoyney całości* [6, с. 154].

Далі погляд автора зупиняється на символіці хреста, який охороняє рід від ворогів як душевних, так і тілесних, і готує місце в раю:

*Znakiem iest Krzyż, oręże nieprzewyciężone,
Które od nieprzyjaciół skuteczną obronę
Tak dusznych, iak cielesnych onym podawało
Y miejsce w paradyzie ślicznym zgotowało* [6, с. 154].

Нашадки роду Острозьких милі навіть душі Бога, який з радістю чекає на них. Смотрицький звертається до покійного князя Василя-Костянтина Острозького, на душу якого чекає шлях його предків. Його ж чисті помисли нехай оберігають справжню віру, що в його особі має патрона і покровителя. А в нагороду вічної слави князеві служитиме корона – двозначний символ, що уособлював як владу носія, так і державу Річ Посполиту («Корону Польську»):

*Gdzie dusze Bogu miłe w szczęściu opływaią,
A dnia wieczney zapłaty z weselem czekaią.
Y ty, o zacne książe, torem przodków swoich
Postępnij, w pobożnych trway zamysłach twoich.
Oczyste nabożeństwo niech cię ma patrona,
W nagrodzie stawy wieczney niezwiędła korona!* [6, с. 154].

Як бачимо з тексту, важко погодитися з твердженням М. Грушевського, що твір присвячено сину Янушу, про якого тексті немає жодного слова. Поезія є відгуком на смерть славетного князя, звертаючись до нащадків хіба опосередковано. Твір генетично пов'язаний із поезією членів Острозького літературного кола, послуговуючись уже відомими порівняннями та алюзіями елементів герба Острозьких.

Подальше життя Мелетія меншою мірою було пов'язане з Острогом. Він жив у Вільно, певний час у Києві та Полоцьку. З літа 1627 р., запрошений князем Олександром Заславським, прийняв сан архімандрита Дерманського монастиря неподалік Острога, що знаходився у володіннях князів Острозьких. Монастир на той час ще залишався православним, однак, згідно з побажанням князя, мав пристати до унії, про що, безумовно, знав Мелетій Смотрицький. Тому більшість дослідників схильні вважати літо 1627 р. часом його власного (принаймні таємного) навернення до унії. У Дермані М. Смотрицький знайшов і свій останній спочинок 27 грудня 1633 р.

Проаналізована поезія свідчить про внутрішню приналежність ранніх творів Мелетія Смотрицького до діяльності членів культурного осередку в

Острозі (Христофор Філалет, Герасим Смотрицький, Дем'ян Наливайко), тож саме в цьому контексті й варто розглядати твори письменника цього періоду.

Література:

1. Грушевський М. Історія української літератури. У 6 т. Т. 5. Кн. 2. [Електронний ресурс] / М. Грушевський. – Режим доступу: litopys.org.ua/
2. Кралюк П. М. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. / П. М. Кралюк. – Острог, 2007. – 206 с.
3. Курціус Е. Р. Європейська література і латинське середньовіччя / Е. Р. Курціус; пер. з нім. А. Онишко. – Львів : Літопис, 2007. – 752 с.
4. Острозька академія XVI – XVII століття : енциклопедія / за ред. І. Пасічника. – Острог, 2010.
5. Саух П. Князь Василь-Костянтин Острозький / Петро Саух. – Рівне : Волинські обереги, 2002. – 244 с.
6. Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст. / упоряд. В. П. Колосова, В. І. Кречотень. – К. : Наукова думка, 1978. – 431 с.
7. Українська поезія XVI століття / упоряд. і вступна стаття В. В. Яременка. – К. : Радянський письменник, 1987. – 287 с.
8. Шевчук В. О. Муза Роксоланська: Українська література XVI – XVIII століть. У 2 кн. Книга 1: Ренесанс. Раннє бароко / В. О. Шевчук. – К. : Либідь, 2004. – 400 с.
9. Бондарчук Я. Костянтин-Василь Острозький – захисник і поборник Православної віри [Електронний ресурс] / Я. Бондарчук. – Режим доступу: <http://naub.org.ua>.
10. Яковенко Н. Мелетій Смотрицький [Електронний ресурс] / Н. Яковенко. – Режим доступу: <http://spilka.uaweb.org>.

Ю. Миненко. Мелетій Смотрицький в Острожском культурном кругу

В статье рассматривается творчество Мелетия Смотрицкого как одного из членов Острожского культурного круга, в частности стих, посвященный князю Острожскому, с первого полемического трактата Смотрицкого «Антиграфы».

Ключевые слова: род Острожских, Острожский литературный круг, полемическое произведение, герб.

Y. Mynenko. Meletij Smotrytsky in Ostrog cultural centre

The article deals with the creative works of Meletij Smotrytsky as one of the members of Ostrog cultural centre, in particular a poem-dedication to prince Ostrozky from the first polemic work by Smotrytsky «Antigrafy».

Key words: Ostrozky's family, Ostrog literary centre, polemic work, coat of arms.